

Історія медицини

УДК: 611(092)(477)Белоусов"1848/1908"

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА СПАДЩИНА
ПРОФЕСОРА ОЛЕКСІЯ КОСТЯНТИНОВИЧА БЕЛОУСОВА
(ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ТА 115 РІЧНИЦІ СМЕРТІ ПРОФЕСОРА)****Сухоносів Р.О.¹, Семененко О.В.¹, Шевцов О.О.¹, Лопушняк Л.Я.²**¹Харківський національний медичний університет, Харків, Україна²Буковинський державний медичний університет, Чернівці, Україна

У представленій статті розглядається життєвий шлях видатного вченого-анатома, доктора медичних наук, педагога, суспільного діяча та художника, професора Олексія Костянтиновича Белоусова. Він народився у 1848 р., у сім'ї дворян в родовому маєтку Юріївка Ізюмського повіту. У 1864 р. вступив на юридичний факультет Імператорського Харківського університету. Однак, згодом, під впливом праць європейських та вітчизняних науковців-фізіологів перейшов до пізнання та вивчення природничих наук, почав відвідувати лекції з анатомії, а потім остаточно перейшов на медичний факультет, який успішно закінчив у 1875 р. Вже тоді він привертав увагу своїм художнім талантом. Наприкінці 1875 р. Белоусов О.К. отримав диплом лікаря, у 1877 р. став помічником прозектора на кафедрі анатомії Імператорського Харківського університету, а у 1899 р. отримав посаду прозектора тієї ж кафедри. З 1897 по 1908 рр. Белоусов О.К. очолював кафедру анатомії та читав курс лекцій з нормальної анатомії на медичному факультеті Імператорського Харківського університету. У своїй дисертації «Матеріали для анатомії судинних нервів людини» (1889 р.). Белоусов О.К. дослідив особливості розташування нервів у стінках артерій та вен та вперше описав дані про нерви судин. І на лекціях, і в приватних бесідах зі студентами, Белоусов О.К. яскраво й образно характеризував багатогранне значення анатомії для розвитку теорії та практики медицини, а також фізичної культури, живопису, скульптури. Найбільш талановитими учнями професора Белоусова О.К. стали професори Воробйов В.П. та Юсифов Г.М. Професор Белоусов О.К. зробив дуже багато для розширення навчального музею кафедри анатомії, який завдяки його старанням збагатився безліччю ексклюзивних препаратів, малюнків та таблиць.

Ключові слова: Белоусов О.К., анатомія, історія медицини, біографія.

Цитуйте українською: Сухоносів РО, Семененко ОВ, Шевцов ОО, Лопушняк ЛЯ. Життєвий шлях та наукова спадщина професора Олексія Костянтиновича Белоусова (до 175-річчя від дня народження та 115 річниця смерті професора). Медицина сьогодні і завтра. 2023;92(4):87-95.
<https://doi.org/10.35339/msz.2023.92.4.sss>

Cite in English: Sukhonosov RO, Semenenko OV, Shevtsov OO, Lopushnyak LY. Life path and scientific heritage of Professor Oleksii Kostyantynovych Bielousov (to the 175th anniversary of his birth and 115th anniversary of his death). Medicine Today and Tomorrow. 2023;92(4):87-95.
<https://doi.org/10.35339/msz.2023.92.4.sss> [in Ukrainian].

CC BY-NC-SA

Відповідальний автор: Сухоносів Р.О.
Адреса: Україна, 61022, м. Харків,
пр. Науки, 4, ХНМУ.
E-mail: bereznakovamarina@gmail.com

Corresponding author: Sukhonosov R.O.
Address: Ukraine, 61022, Kharkiv,
Nauky ave., 4, KhNMU
E-mail: bereznakovamarina@gmail.com

У 2023 р. виповнилося 175 років від дня народження та пройшло 115 років з дня смерті видатного вченого-анатома, талановитого художника, педагога, доктора медичних наук, професора Олексія Костянтиновича Белоусова [1, с. 39]. Колеги та учні з покоління в покоління із вдячністю передають його творчу автобіографію, наповнену науковою та педагогічною діяльністю. Життя професора О.К. Белоусова – це постійне творче горіння, прагнення до вирішення актуальних наукових проблем та неоціненний внесок у розвиток медичної освіти [2, с. 4].

Олексій Костянтинович Белоусов народився у 1848 р., у сім'ї дворян в родовому помісті Юріївка Ізюмського повіту. В одинадцять років його відправили на навчання до дворянського Харківського пансіону Цобеля. У 1864 р., у шістнадцять з половиною років, Олексій Костянтинович успішно закінчив його [3, с. 28].

У медицину Олексій Костянтинович прийшов не одразу. У 1864 р. він вступив на юридичний факультет Імператорського Харківського університету. Він повністю віддався вивченню юридичних дисциплін, а кримінальне право стало його найулюбленішою наукою. Він приділяв багато часу та сил вивченню питань злочинної волі та реакції організму на впливи середовища [4, с. 12].

Однак, згодом, під впливом вивчення Фохта К., Молешотта Я., Сеченова І.М., Гекслі Т.Г. він покинув юриспруденцію та перейшов до вивчення природничих наук: хімії, фізики, біології. Він почав відвідувати лекції з анатомії, а потім остаточно перейшов

на медичний факультет, який успішно закінчив у 1875 р. Ще студентом він зблизився із професором-анатомом Лямблем Д.Ф., якому виготовляв препарати та малюнки, та відомим київським професором Івановим Г.Ф., якому ілюстрував наукові статті. Вже тоді він привертав увагу своїм незвичайним художнім талантом [1, с. 40].

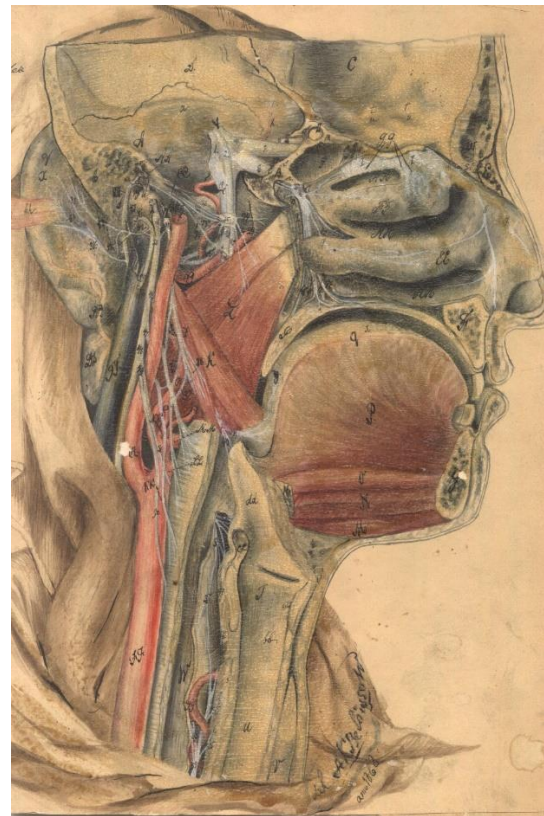

Рис. 1. Судини і нерви голови та ший людини на сагітальному зрізі.
Авторська робота професора [5].

Наприкінці 1875 р., успішно склавши випускні іспити, Белоусов О.К. отримав диплом лікаря [6, с. 96]. У 1877 році, за підтримки друга, прозектора, а згодом професора кафедри анатомії,

Попова М.О., став помічником прозектора на кафедрі анатомії Імператорського Харківського університету. У 1899 р. Олексій Костянтинівич отримав посаду прозектора цієї ж кафедри [7, с. 30].

З 1897 до 1908 рр. Олексій Костянтинівич Белоусов очолював кафедру анатомії, читав курс лекцій з нормальної анатомії на медичному факультеті Імператорського Харківського університету [8, с. 97]. Прямий послідовник традицій 60-х рр. XIX ст., талановита, широко освічена людина, він читав лекції яскраво й цікаво. У роботі використовував новітні посібники та наукові праці виданих вчених, й сам малював анатомічні таблиці. Студенти любили професора та активно відвідували його лекції. Високий та сутулий, з гривою неслухняного волосся, він зачаровував студентів захопливим викладом навчального матеріалу. Напрочуд обдарований, наділений очима художника та непосидючістю шукача, професор-анатом насичував свої лекції глибокими узагальненнями та блискучими каламбурами. Його думки закликали рухатись вперед, розкривали захоплені перспективи [4, с. 9].

Дещо різкий та прямолінійний, він приваблював студентську молодь своєю дотепністю й відсутністю академічної сухості та чванства, які були властиві більшості його колег. Студенти бачили у ньому старшого товариша, завжди готового прийти на допомогу слушною порадою та ділом. Професора Белоусова О.К. відрізняли глибокі знання анатомії, ревне ставлення до справи, щирість, дружня прихильність до молоді, безкомпромісність у судженнях, висока загальна культура та віртуозна професійна педагогічна майстерність [9, с. 52].

Зазвичай, оцінивши обдарованість учня, вчений уже не випускав талановитого юнака з поля зору, стежив

Рис. 2. Професор Белоусов О.К. у день 25-річного ювілею наукової діяльності (1903 рік).

за його навчанням, керував першими кроками, підказував ідеї, але при цьому вимагав максимального прояву ініціативи та самостійності. Як на лекціях, так і в приватних бесідах зі студентами, Белоусов О.К. яскраво й образно описував багатогранне значення анатомії для розвитку теорії та практики медицини, а також фізичної культури, живопису, скульптури тощо [7, с. 31].

Найбільш талановитими учнями професора Белоусова О.К. були професори Володимир Петрович Воробйов та Гордій Максимович Юсифов [9, с. 53].

Воробйов В.П. особливо охоче слухав курс анатомії свого улюбленого професора. Наполегливість Воробйова В.П., його завзятість, жага до знань та щире бажання пізнати істину – все це припало до душі професору, який ввів Воробйова В.П. у свою творчу лабораторію. Таким чином Воробйов В.П., який щойно перейшов на другий курс, включився у наукову роботу кафедри анатомії. Тема «Інервація сухожиль

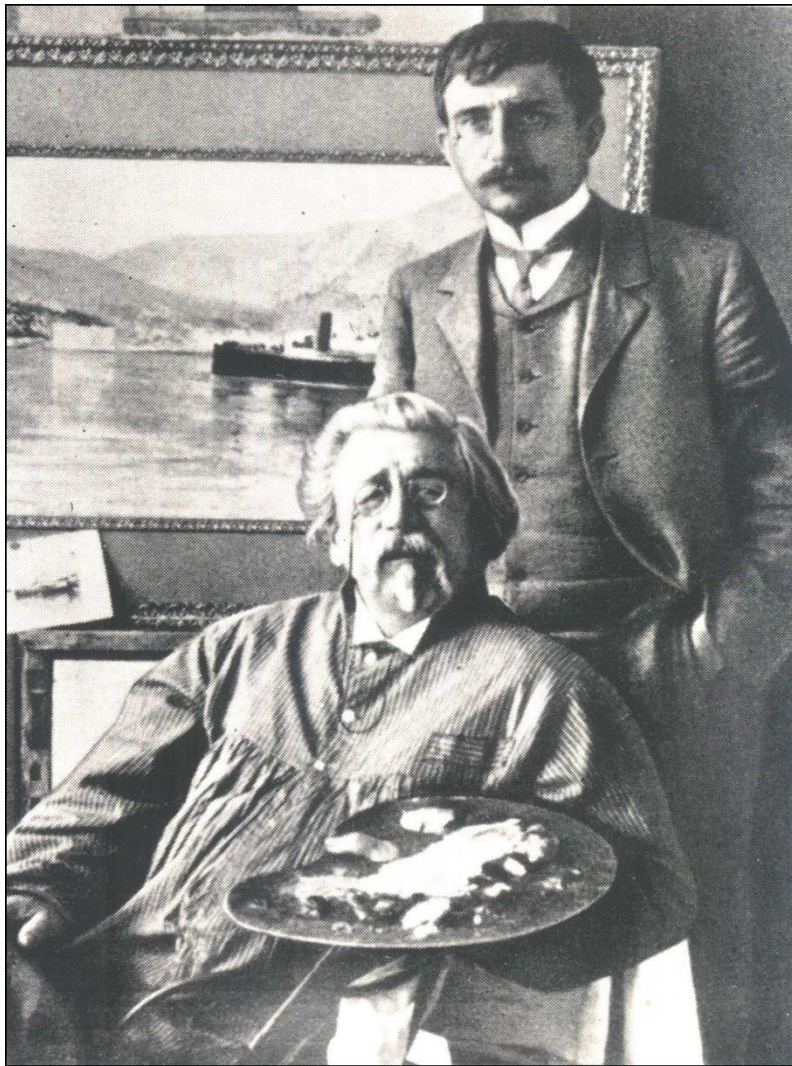

Рис. 3. Професор Белоусов О.К. із Воробйовим В.П. [10].

у людини», яку отримав Володимир, дала йому можливість перевірити свої творчі сили. У 1908 р. ця праця вийшла друком. Як зазначав професор Белоусов О.К., робота відрізнялася точністю, ясністю та багатством фактичного матеріалу [4, с. 10].

Пролетіли десятиліття, були далеко позаду студентські роки, але ставлення Воробйова В.П. до свого наставника залишилося по-юнацькому захопливим. У 1935 р., подумки повертаючись у минуле, Володимир Петрович писав: «Пригадуються дні, що давно минули, і перші лекції з анатомії мого учителя професора О.К. Белоусова, що

викликали у мене та майже усіх моїх однокурсників настільки глибокий інтерес, що я чітко й визначено вирішив зайнятися детальним вивченням будови тіла людини. Незабутні дні, коли доводилося слухати майстерний виклад учителя, який захоплював, поступово входив у розуміння закономірностей, що лежать в основі складання людських форм. З нетерпінням я чекав наступних лекцій, оскільки кожна з них була одночасно і введенням у розуміння причин структури, функцій та основ патологічного процесу» [11, с. 501].

Під час завідування професора Митрофана Олексійовича Попова,

на кафедрі почали з'являтися перші паростки дедалі зростаючого інтересу до найскладніших проблем іннервації. Попов М.О. досліджував нерви підшлункової залози, а його дисертація була присвячена іннервації жовчного міхура [12, с. 49]. Белоусов О.К., першим на той час, почав детально вивчати нерви судин кінцівок людини та нерви судин гортані собак. У 1906 р. були надруковані результати його багаторічної кропіткої праці: «Синоптичні таблиці периферичних нервів людини» та «Атлас стінних таблиць нервової системи людини (синоптичне зображення периферичної нервової системи людини)» [13, с. 3].

Ці таблиці у великому масштабі зображують усю периферичну нервову систему та дають змогу чітко бачити зв'язок одних нервів з іншими. «Таблиці, – пише про роботу свого вчителя Воробйов В.П., – мають розглядатися не як навчальний посібник, а саме як наукова праця, якій було присвячено багато років та яка могла бути виконана лише видатним знавцем своєї справи, ще й до того ж художником, тому що кожен нерв і кожен вузол був замальований після критичної оцінки описів автора, перевірки їх на трупному матеріалі». Протягом багатьох десятиліть вони служать посібником у морфологічних інститутах та невропатологічних клініках як в Україні, так і за її межами [14, с. 13].

На той час Белоусов О.К. віртуозно володів сучасною анатомічною технікою. Протягом 1882–1889 рр. його анатомічні малюнки були відзначені різноманітними преміями, Почесним дипломом, Великою срібною медаллю та золотою медаллю на Брюссельському міжнародному педагогічному конгресі [15, с. 7]. У своїй дисертації «Матеріали для анатомії судинних нервів людини» (1889) Белоусову О.К. вдалося вивчити особливості розташування нервів у стін-

ках артерій та вен. Він уперше описав дані про нерви судин, що становило значний інтерес для медичної науки. Щоб провести такі дослідження, потрібно було володіти винятковою майстерністю препарування. У 1891 р. Олексій Костянтинович представив низку своїх препаратів на міжнародному медичному конгресі в Берліні. Вони були високо оцінені Рудольфом Вірховим [13, с. 15].

Професор Фабрикант М. пригадував, як в 1900 р. проходив курси із топографічної анатомії у Делароза Д. за кордоном. Останній дізнався, що він з Харкова. Тоді з подивом запитав, чому приїжджають вивчати анатомію до Відня, якщо в Харкові живе знаменитий анатом Белоусов О.К. [11, с. 501].

Професор Белоусов О.К. дуже багато зробив для розширення навчального музею кафедри анатомії, який завдяки його таланту та наполегливості збагатився безліччю ексклюзивних препаратів, чудово виконаних малюнків і таблиць. Навряд чи можна відшукати в історії анатомії схожий приклад поєднання наукового дослідження із мистецтвом майстра малюнку та живопису [14, с. 15].

Цю сторону природного дару Белоусова О.К. і сьогодні можна оцінити по кількості експонатів, виконаних ним для анатомічного музею та по численних малюнках, розміщених в різних загальних та спеціальних виданнях. Малюнки Олексія Костянтиновича не тільки збагатили скарбницю анатомічних музеїв та видань, але й внесли потужний вклад в історію живопису [9, с. 55].

Не можна не згадати про особисту дружбу, що пов'язувала Олексія Костянтиновича з відомими українськими художниками-академіками Сергієм Івановичем Васильківським та Миколою Митрофановичем Уваровим, який у 1903 році, до 25-річного ювілею наукової

Рис. 4. «Урок анатомії професора Белоусова».

На картині зображені професори-сучасники Белоусова. 1 – Белоусов О.К. (анатом), 2 – Ковалевський П.І. (невропатолог), 3 – Оболенський І.М. (терапевт), 4 – Патенко Ф.О. (судовий медик), 5 – Шилтов О.М. (терапевт), 6 – Опенховський Ф.М. (терапевт), 7 – Попов М.О. (анатом), 8 – Ясинський П.А. (акушер-гінеколог), 9 – Кульчицький М.К. (гістолог, на той час декан факультету).

діяльності професора намалював дружній шарж за мотивами картини Рембрандта «Урок анатомії доктора Тюльпа» назвавши його «Урок анатомії професора Белоусова» [1, с. 41].

У 1896 р., на лютневому засіданні Харківського медичного товариства, професор-фізик Олександр Костянтинович Погорелко виступив із доповіддю: «Метод Рентгена: фотографування невидимих предметів та можливе його застосування для вирішення різних практичних питань», що супроводжу-

валася демонстрацією численних дослідів. Виступ завершився гучними та тривалими оплесками аудиторії. Белоусов О.К., на той момент екстраординарний професор кафедри фізіологічної анатомії, висловив позитивну оцінку виступу, роблячи повідомлення про результати застосування фотографії за методом Рентгена до визначення деяких ушкоджень. Це супроводжувалося демонстрацією препаратів і знімків. У своєму виступі він висловив подяку Погорелку О.К. та представив метод Рент-

гена медичній громаді. Він чітко розумів важливість цього відкриття для анатомії та медицини в цілому [9, с. 60].

Образ Белоусова О.К. – вченого, суспільного діяча та художника – буде не повним, якщо не згадати його неймовірно щирість та чесність. Студенти захоплювалися ним, любили свого вчителя, керівника, наставника, друга й помічника. Це підтверджує цікавий факт з біографії Олексія Костянтиновича: в день творчого ювілею студенти на руках донесли улюбленого професора з навчальної аудиторії до його квартири. В останній рік свого життя Олексій Костянтинович, йдучи на зустріч зростаючій аудиторії, весь вільний час заповнював працею по виготовленню гігантських моделей кісток черепа та

готував до друку великі синоптичні таблиці будови органу зору та вуха [11, с. 502].

4 травня 1908 р., у розквіті творчих сил, Олексій Костянтинович Белоусов пішов із життя. Він був похований на Івано-Усікновенському кладовищі (1-ий міський цвинтар) м. Харкова (нині – територія Молодіжного парку) [7, с. 32].

Повага та популярність професора серед студентів та колег були надзвичайними: тисячний натовп молоді проводжав його в останню дорогу. У десятках промов, що лунали на кладовищі, Олексія Костянтиновича називали батьком, наставником та особистістю, яку будуть пам'ятати та наслідувати десятки поколінь лікарів та науковців.

Рис. 5. Похорони професора О.К. Белоусова.

"ARS AETERNA EST, VITA BREVIS..."
Ab imo pectore.
CLARAE MEMORIAE, PROFESSOR!

Література

1. Жарова НВ, Іваненко ОВ, Абдулаєв РР, Белоусов Олексій Костянтинович. Матеріали студентської науково-практичної конференції «Анатомія на межі тисячоліть», присвяченої 210-річчю з дня заснування кафедри анатомії людини. (Україна, Харків, Харківський національний медичний університет, 20 кві 2015). С. 39-44. Доступно на: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/10664>
2. Бобін ВВ, Плужник НМ, Шапіро П. Академік Володимир Петрович Воробйов. До 100-річчя від дня народження. Харків: Видавництво видавницького об'єднання «Вища школа» при Харківському медичному університеті; 1976. 15 с.
3. Попов МО. [Белоусов Олексій Костянтинович]. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 летъ его существования [Медичний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування] (1805–1905). Ред. ІІ Скворцов, ДІ Багалій. Харків: Видавництво Університету; 1906. С. 28-9.
4. Купріянов ВВ. В.П. Воробйов. СРСР: Медицина; 1969. 67 с.
5. Малюнок Белоусова О.К. Судини і нерви голови та шиї людини на сагітальному зрізі. Фонд музею історії ХНМУ; 2004. ФОРМ 7/2–4. ОФ2591.
6. Воробйов ВП. Кафедра нормальної анатомії ХМІ. Історія в історіях: Харківська вища медична школа у спогадах, документах і фотографіях. Харків: ХНМУ; 2015. С. 96-8.
7. Новоминський АН, Попов ВМ. Володимир Петрович Воробйов. Київ: Наукова думка; 1976. 278 с.
8. Перцева ЖМ. Видатний учений-анатом Володимир Петрович Воробйов (до 140-річчя від дня народження). Вірні клятві Гіпократу: розповіді про тих, хто є взірцем для прийдешніх поколінь лікарів. Ред. Лісовий ВМ, Капустник ВА, Перцева ЖМ. Харків: ХНМУ; 2020. С. 97-107. Доступно на: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/3501>
9. Теремецька НФ, Іонов ІА, Маркіна ТЮ, Вовк ОЮ, Лютенко МА. Закохані в анатомію. Харків: ФОРМ Петров ВВ; 2021. 108 с. Доступно на: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/5552>
10. Професор Белоусов ОК та Воробйов ВП. Світлина. Фонд музею історії ХНМУ, 2006. ФОРМ 7/3–6. ОФ3746.
11. Воробйов В. Проф. А.К. Бѣлоусовъ. [Проф. О.К. Белоусов]. Харківський медичний журнал. 1908;5:500-2.
12. Лісовий ВМ, Перцева ЖМ, Капустник ВА, Семененко ОВ, Перцев ДП. Історія Харківської вищої медичної школи в експозиціях музею історії ХНМУ. Харків: ХНМУ; 2019. 216 с. Доступно на: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/26673>
13. Бѣлоусовъ А.К. [Белоусов О.К.]. Матеріали для анатомії судинних нервів чело́вка. [Матеріали для анатомії судинних нервів людини]. (Nervi Vasorum). [Дисертація доктора медицини]. Харків: Імператорський Харківський університет; 1889. 55 с.
14. Лупир ВМ, Бобін ВВ. Белоусов Олексій Костянтинович. Вчені Харківського державного медичного університету. Ред. Циганенко АЯ. Харків: Легат, лтд; 2005. 470 с.
15. Кульчицький КІ, Бобін ВВ, Бурих МП. В.П. Воробйов. Київ: Здоров'я; 1976. 59 с.

Sukhonosov R.O., Semenenko O.V., Shevtsov O.O., Lopushnyak L.Y.

LIFE PATH AND SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR OLEKSIИ KOSTYANTINOVYCH BIELOUSOV (TO THE 175TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH AND 115TH ANNIVERSARY OF HIS DEATH)

The article deals with the life of the outstanding scientist-anatomist, Doctor of Medicine, teacher, public figure and artist, Professor Oleksii Kostyantynovych Bielousov. He was born in

1848 into a family of noblemen in the family estate of Yuriyivka, Izyum district. In 1864, he entered the Law Faculty of Kharkiv University. Later, however, under the influence of the works of European and domestic physiologists, he turned to the study of natural sciences, began attending lectures on anatomy, and then finally moved to the medical faculty, which he successfully graduated from in 1875. At the end of 1875, Bielousov O.K. received a medical degree, in 1877 he became an assistant professor at the Department of Anatomy of Kharkiv Imperial University, and in 1899 he was appointed professor of the same department. From 1897 to 1908, Bielousov O.K. headed the Department of Anatomy and gave a course of lectures on normal anatomy at the School of Medicine of Kharkiv Imperial University. In his dissertation "Materials for the Anatomy of Human Vascular Nerves" (1889), Bielousov O.K. studied the peculiarities of the nerves' location in the walls of arteries and veins and described the data on vascular nerves for the first time. Both in lectures and in private conversations with students, Bielousov O.K. vividly and imaginatively characterized the multifaceted importance of anatomy for the development of the theory and practice of medicine, as well as physical culture, painting, and sculpture. Professors Vorobiov V.P. and Iosyfov G.M. became the most talented students of Professor Bielousov O.K. Professor Bielousov O.K. did a lot to expand the educational museum of the Department of Anatomy, which, thanks to his efforts, was enriched with many exclusive preparations, drawings and tables.

Keywords: *Bielousov K.O., anatomy, history of medicine, biography.*

Надійшла до редакції 01.09.2023

Відомості про авторів

Сухонос Роман Олександрович – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри анатомії людини, клінічної анатомії та оперативної хірургії Харківського національного медичного університету.

Адреса: Україна, 61022, м. Харків, пр. Науки, 4, ХНМУ.

E-mail: ro.sukhonosov@knmu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-5177-2970.

Семененко Олена Володимирівна – зберігачка фондів музею історії Харківського національного медичного університету.

Адреса: Україна, 61022, м. Харків, пр. Науки, 4, ХНМУ.

E-mail: elena.sk@outlook.com

ORCID: 0000-0003-2976-682X.

Шевцов Олександр Олександрович – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри анатомії людини, клінічної анатомії та оперативної хірургії Харківського національного медичного університету.

Адреса: Україна, 61022, м. Харків, пр. Науки, 4, ХНМУ.

E-mail: oo.shevtsov@knmu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1459-9141.

Лопушняк Леся Ярославівна – кандидат медичних наук, асистент кафедри анатомії людини ім. М.Г. Туркевича Буковинського державного медичного університету.

Адреса: Україна, 58002, м. Чернівці, Театральна площа, 2, БДМУ.

E-mail: lopushniak.lesia@bsmu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-8362-406X.